

‘Milieumigranten’ in het internationaal recht: een zoektocht naar bescherming

Michèle Morel *

Milieuvluchtelingen, klimaatvluchtelingen of milieumigranten: sinds enkele jaren staan ze bovenaan de agenda van academici, niet-gouvernementele organisaties en beleidsmakers. Hoewel migratie als reactie op negatieve veranderingen in het milieu van de mens niet nieuw is, leidt de klimaatverandering mogelijks tot een dramatische toename van gedwongen migratie.¹ De vraag rijst of en in welke mate het huidige internationale recht bescherming biedt aan deze categorie migranten. Dit artikel analyseert de toepasselijkheid van, enerzijds, het internationaal en regionaal vluchtelingenrecht, en, anderzijds, het recht te worden beschermd tegen uitwijzing op de situatie van milieumigratie.

Alvorens daartoe over te gaan, is het noodzakelijk stil te staan bij het concept ‘milieumigratie’ en wat daaronder wordt begrepen. Zoals verder wordt verduidelijkt, heeft de term ‘vluchteling’ een specifieke juridische betekenis die niet noodzakelijk samenvalt met het voorwerp van dit artikel. Daarom wordt niet ‘milieuvluchteling’ maar wel ‘milieumigrant’ gehanteerd – het begrip ‘migrant’ is niet op universeel aanvaarde wijze gedefinieerd.

De termen ‘milieuvluchtelingen’, ‘klimaatvluchtelingen’, ‘milieumigranten’ bevatten drie constitutieve elementen: (1) de oorzaak van het migreren; (2) het vrijwillige versus gedwongen karakter van de verplaatsing; en (3) de interne versus grensoverschrijdende beweging.

Onder invloed van de groeiende aandacht voor de klimaatverandering leggen sommigen de nadruk op het klimaat als oorzaak van gedwongen migratie. Anderen beschouwen het concept ‘milieumigratie’ ruimer en begrijpen onder ‘milieu’ elke negatieve verandering, op globaal of lokaal niveau, in het milieu van de mens. In dit artikel wordt geen onderscheid gemaakt tussen verschillende types van milieuveranderingen. Elke milieuverandering die een negatieve invloed heeft op het leven van de mens en een potentiële oorzaak is van gedwongen migratie, wordt in aanmerking genomen.²

In vele gevallen van gedwongen migratie is de oorzaak meervoudig.³ Milieufactoren zijn vaak vermengd met politieke, economische en sociale elementen – zoals overbevolking, conflict, slecht beheer vanwege de overheid of een economische crisis – die ook een rol spelen in het veroorzaken van ontheemding. Ondanks het gebruik van de term ‘milieumigratie’, moet men de complexe causale verbanden die migratiebeslissingen kenmerken aldus in het achterhoofd houden.

Gerelateerd aan deze multicausaliteit van ontheemding is de vraag of de beslissing om te migreren vrijwillig of onvrijwillig werd genomen. Terwijl het antwoord erg duidelijk is in het geval van een plotse natuurramp, is deze vraag veel moeilijker te beantwoorden in andere gevallen, zoals bij droogte en verwoestijning. Het maken van een strak onderscheid tussen vrijwillige en gedwongen migratie weerspiegelt de realiteit vaker niet dan wel op correcte wijze. De realiteit wordt beter voorgesteld als een gradueel continuüm met een veelheid aan gradaties van vrijwillige/gedwongen migratie.⁴ Zo leiden zowel levensbedreigende situaties als situaties van algemene armoede, veroorzaakt door milieuveranderingen, mogelijks tot gedwongen migratie. Een landbouwer in Mali die geconfronteerd wordt met droogte en verwoestijning en jaar na jaar zijn oogst ziet verslechteren en migreert naar de stad op zoek naar een andere baan, kan in die zin worden beschouwd als een gedwongen migrant. Dit artikel handelt over elke vorm van gedwongen milieumigratie, ook als de dwang enkel op subtiele wijze aanwezig is.

Tot slot is er het onderscheid tussen interne en grensoverschrijdende milieumigratie. De beslissing om al dan niet naar het buitenland te migreren wordt beïnvloed door verschillende factoren, waaronder de beschikbaarheid van voldoende financiële middelen, transportmogelijkheden en sociale relaties in het land van bestemming. Dit artikel beperkt zich tot een onderzoek naar de juridische bescherming van grensoverschrijdende milieumigranten.

* Michèle Morel is doctoranda aan de Vakgroep Internationaal Publiekrecht van de Universiteit Gent. De auteur dankt het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen (FWO) voor de financiële ondersteuning van haar onderzoek.

1 Het Intergouvernementele Panel voor Klimaatverandering (IPCC) stelde reeds in 1990 in haar First Assessment Report dat menselijke ontheemding mogelijks een van de voornaamste gevolgen zal zijn van klimaatverandering in de toekomst.

2 Daaronder vallen onder andere: plotse natuurrampen zoals overstromingen, natuurrampen die geleidelijk ontstaan zoals droogte en verwoestijning, milieuveranderingen als gevolg van ontwikkelingsprojecten zoals de bouw van een dam, industriële accidenten, ontbossing, vervuiling en programma's voor natuurbehoud.

3 S. Castles, "Environmental change and forced migration: making sense of the debate", New Issues in Refugee Research, Working Paper No. 70, 2002, 3-5.

4 A. Richmond, "Reactive migration: sociological perspectives on refugee movements", Journal of Refugee Studies 1993, afl. 6(1); P. Boncour, "Climate Change, migration and forced displacement: the new humanitarian frontier?", Paper presented at a side event of the 14th Conference of the Parties to UNFCCC by UNHCR in association with IOM and UNU, 8 december 2008, Poznan. Beschikbaar op www.iom.int.

Milieumigranten: welk statuut?

Het vluchtelingenrecht op internationaal en regionaal niveau bestaat uit vijf instrumenten: het Vluchtelingenverdrag van Genève;⁵ de Europese Kwalificatierichtlijn;⁶ de Europese Richtlijn Tijdelijke Bescherming;⁷ het Afrikaanse Vluchtelingenverdrag;⁸ en de Verklaring van Cartagena.⁹ Op basis hiervan kan een verblijfsrecht worden verkregen in een vreemd land, alsook andere rechten zoals het recht op werk en onderwijs. De vraag stelt zich of en in welke mate milieumigranten zich op deze instrumenten kunnen beroepen.

Het Vluchtelingenverdrag van Genève, het enige vluchtelingeninstrument op internationale, mondiale schaal, definieert een 'vluchteling' als een persoon die,

*"uit gegronde vrees voor vervolging wegens zijn ras, godsdienst, nationaliteit, het behoren tot een bepaalde sociale groep of zijn politieke overtuiging, zich bevindt buiten het land waarvan hij de nationaliteit bezit, en die de bescherming van dat land niet kan of, uit hoofde van bovenbedoelde vrees, niet wil inroepen, of die, indien hij geen nationaliteit bezit en verblijft buiten het land waar hij vroeger zijn gewone verblijfplaats had, daarheen niet kan of, uit hoofde van bovenbedoelde vrees, niet wil terugkeren."*¹⁰

De toepasselijkheid van het Vluchtelingenverdrag van Genève in situaties van milieumigratie werd in het verleden uitvoerig bestudeerd.¹¹ Vandaag is men het er in het algemeen over eens dat dit verdrag niet automatisch van toepassing is op milieumigranten. Om aan de criteria van het verdrag te voldoen is een 'vervolgende actor' vereist, en daarenboven moet de vervolging gerelateerd zijn aan een van de vijf vervolgingsgronden. Sommige auteurs stellen dat milieumigranten een 'bepaalde sociale groep' uitmaken, samengesteld uit personen die de politieke macht niet bezitten om hun milieu te beschermen.¹² Deze redenering is echter controversieel en wordt in dit artikel niet als een correcte benadering beschouwd. Politieke machteloosheid kan immers niet worden beschouwd als een permanent kenmerk dat iemand tot lid van een sociale groep

maakt, en evenmin kan de vervolging op zich de sociale groep definiëren.¹³

Dit betekent niet dat milieumigranten nooit vluchtelingen in de zin van het Vluchtelingenverdrag van Genève kunnen zijn. Het is mogelijk dat een persoon die op de vlucht slaat voor milieuproblemen op hetzelfde moment vervolging vreest op een van de vijf gronden en de bescherming geniet van het verdrag. De opzettelijke weigering van een overheid om een minderheidsgroep humanitaire hulp te verlenen na een plotse natuurramp, is een voorbeeld van een dergelijke situatie. Dergelijke situaties zijn eerder uitzondering dan regel.

De Europese Kwalificatierichtlijn verleent bescherming in de Europese Unie (EU) aan enerzijds vluchtelingen in de zin van het Vluchtelingenverdrag van Genève, en anderzijds aan drie andere categorieën van personen.¹⁴ Artikel 15 verduidelijkt om welke categorieën het gaat:

"personen ten aanzien van wie zwaarwegende gronden bestaan om aan te nemen dat zij bij terugkeer naar het land van gewoonlijk verblijf een reëel risico zouden lopen op:

- a) de doodstraf of executie;*
- b) foltering of onmenselijke of ontterende behandeling of bestraffing in land van herkomst; of*
- c) een ernstige en individuele bedreiging van zijn of haar leven of persoon als gevolg van willekeurig geweld in het kader van een internationaal of binnenlands gewapend conflict."*¹⁵

Van deze drie categorieën is voor milieumigranten enkel de tweede mogelijks relevant. De vraag rijst hoe 'onmenselijke behandeling' wordt geïnterpreteerd en in welke mate het ondergaan van ernstige milieuproblemen daaronder valt. Men kan aannemen dat deze bepaling op dezelfde wijze moet worden geïnterpreteerd als artikel 3 van het EVRM.¹⁶ Hoe deze bepaling wordt geïnterpreteerd wordt verder in dit artikel besproken.

Het tweede juridische vluchtelingeninstrument op Europees niveau is de Europese Richtlijn Tijdelijke Bescherming. Deze richtlijn verleent bescherming in situaties waarin een massale toestroom van asielzoekers plaatsvindt vanuit een derde land naar de EU en

5 Internationaal Verdrag betreffende de Status van Vluchtelingen, 28 juli 1951, 189 UNTS 137, geamendeerd door het Protocol betreffende de Status van Vluchtelingen, 31 januari 1967, 606 UNTS 267.

6 Richtlijn (EG) nr. 2004/83 van de Raad van 29 april 2004 inzake minimumnormen voor de erkenning van onderdanen van derde landen en staatlozen als vluchteling of als persoon die anderszins internationale bescherming behoeft, en de inhoud van de verleende bescherming, P.B. L 304/12 van 30 sept. 2004.

7 Richtlijn (EG) nr. 2001/55 van de Raad van 20 juli 2001 inzake minimumnormen voor het verlenen van tijdelijke bescherming in geval van massale toestroom van ontheemden en maatregelen ter bevordering van een evenwicht tussen de inspanningen van de lidstaten voor de opvang en het dragen van de consequenties van de opvang van deze personen, P.B. L 212/12 van 7 augustus 2001.

8 Verdrag betreffende Specifieke Aspecten van Vluchtelingenproblemen in Afrika (Afrikaanse Unie), 10 september 1969.

9 De Verklaring van Cartagena inzake Vluchtelingen (Organisatie van Amerikaanse Staten), 22 november 1984.

10 Artikel 1(a)(2) van het Vluchtelingenverdrag.

11 E.g. J. Cooper, "Environmental refugees: meeting the requirements of the refugee definition," New York University Environmental Law Journal 1998, afl. 6, 480; D. Falstrom, "Stemming the flow of environmental displacement: creating a convention to protect persons and preserve the environment," Colorado Journal of International Environmental Law and Policy 2002, afl. 13, 1.

12 J. Cooper, supra noot 11.

13 D. Falstrom, supra noot 11.

14 Merk op dat enkel bescherming wordt verleend aan niet-EU-onderdanen: artikel 2(c) en 2(e) van de Europese Kwalificatierichtlijn. Hetzelfde geldt voor de Europese Richtlijn Tijdelijke Bescherming (zie infra): artikel 2(c).

15 Artikel 2(e) en 15 van de Europese Kwalificatierichtlijn.

16 Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden, 4 november 1950, 213 UNTS 222.

de nationale asielinstanties deze toestroom mogelijks niet kunnen dragen. Personen die kunnen genieten van deze bescherming worden gedefinieerd als:

"Onderdanen van derde landen of staatlozen die hun land of regio van oorsprong hebben moeten verlaten of geëvacueerd zijn, met name ingevolge een verzoek van internationale organisaties, en wier terugkeer onder veilige en duurzame omstandigheden onmogelijk is gezien de situatie in dat land en die eventueel vallen onder de toepassing van artikel 1(a) van het Vluchtelingenverdrag van Genève of andere internationale of nationale instrumenten van internationale bescherming, in het bijzonder:

- i) personen die uit door gewapend conflict of inheems geweld getroffen gebieden hebben moeten vluchten;*
- ii) personen die ernstig gevaar lopen op dan wel slachtoffer zijn geweest van systematische of algemene schending van de mensenrechten."*¹⁷

De woorden 'in het bijzonder' geven aan dat ook andere dan de twee genoemde situaties – zoals milieumigratie – onder het toepassingsgebied van deze richtlijn kunnen vallen. Echter, de richtlijn kent enkele zwakheden. Ten eerste is er de vereiste van een massale toestroom, zonder dewelke de richtlijn niet toepasselijk is. Daarenboven moet het bestaan van dergelijke massale toestroom worden erkend door de Raad van Ministers van de EU.¹⁸ Dit is tot op heden nog nooit gebeurd. Ten slotte verleent de richtlijn enkel *tijdelijke* bescherming – maximum drie jaar.¹⁹ De richtlijn is dus voornamelijk relevant voor natuurrampen die leiden tot tijdelijke ontheemding, zoals orkanen en overstromingen, en veel minder voor milieuproblemen die permanente ontheemding veroorzaken, zoals verwoestijning. Het zal zelden voorkomen dat onderdanen van derde landen die worden getroffen door plotse natuurrampen naar de EU vluchten gezien de geografische afstand.

Het Afrikaanse Vluchtelingenverdrag, aangenomen op het niveau van de Afrikaanse Unie, definieert een vluchteling op ruime wijze. Enerzijds is een vluchteling elke persoon die onder het Verdrag van Genève als vluchteling wordt beschouwd. Daarnaast is de term vluchteling ook toepasselijk op elke persoon die,

*"vanwege externe agressie, bezetting, buitenlandse overheersing of gebeurtenissen die de openbare orde ernstig verstoren in een deel van of geheel het land van oorsprong of nationaliteit, gedwongen wordt zijn gebruikelijke woonplaats te verlaten om een toevlucht te zoeken op een andere plaats buiten zijn land van oorsprong of nationaliteit."*²⁰

Een eenvoudige lezing van deze definitie leidt tot de conclusie dat ernstige milieuverstoreningen de openbare orde mogelijks ernstig verstoren en milieumigranten aldus de bescherming geboden door dit verdrag kunnen genieten.²¹ Echter, de Afrikaanse vluchtelingendefinitie doet heel wat interpretatievragen rijzen omwille van het gebrek aan voorbereidende werken (*travaux préparatoires*), rechtspraak en academische literatuur betreffende de precieze betekenis van de definitie.²² Het is met andere woorden onduidelijk of milieumigranten onder het toepassingsgebied van deze verdragsbepaling vallen. Uit de praktijk blijkt enerzijds dat Afrikaanse staten in gevallen van plotse natuurrampen bereid zijn humanitaire bijstand te verlenen aan burgers van andere landen, maar anderzijds dat het toekennen van een verblijfsrecht aan slachtoffers van geleidelijk opkomende en permanente milieuproblemen een minder vanzelfsprekende zaak is.

Het laatste regionale vluchtelingeninstrument is de Verklaring van Cartagena op het niveau van Latijns-Amerika. Deze verklaring is juridisch niet bindend. Het is dus eerder een politiek document.²³ De vluchtelingendefinitie van de Verklaring van Cartagena is vergelijkbaar met de Afrikaanse vluchtelingendefinitie:

*"[...] de definitie of het concept van vluchteling aanbevoelen voor gebruik in de regio is een die, naast het insluiten van de elementen van het Vluchtelingenverdrag van Genève, onder vluchtelingen ook personen begrijpt die hun land ontvlucht zijn omwille van een bedreiging van hun leven, veiligheid of vrijheid wegens veralgemeend geweld, externe agressie, binnenlandse conflicten, grootschalige mensenrechtenschendingen of andere gebeurtenissen die de openbare orde ernstig hebben verstoord."*²⁴

Opnieuw kan na eenvoudige lezing worden besloten dat milieumigranten onder deze definitie vallen, namelijk onder de categorie van 'gebeurtenissen die de openbare orde ernstig hebben verstoord'. Een rapport van de Internationale Conferentie voor Centraal-Amerikaanse Vluchtelingen (CIREFCA) betreffende de interpretatie van de Verklaring van Cartagena maakt met betrekking tot deze categorie echter duidelijk dat enkel door mensen veroorzaakte catastrofes – bijvoorbeeld het geval van gedwongen migratie wegens de bouw van een dam – onder het toepassingsgebied vallen.

De hierboven uitgevoerde analyse van internationale en regionale vluchtelingeninstrumenten en hun toepasselijkheid op milieumigranten, leidt tot de conclusie dat (1) sommige instrumenten *niet* toepasselijk zijn; (2)

17 Artikel 2(c) van de Europese Richtlijn Tijdelijke Bescherming.

18 Artikel 5 van de Europese Richtlijn Tijdelijke Bescherming.

19 Artikel 4 van de Europese Richtlijn Tijdelijke Bescherming.

20 Artikel 1(2) van het Afrikaanse Vluchtelingenverdrag.

21 M. Rwelamira, "Two decades of the 1969 OAU Convention Governing the Specific Aspects of Refugee Problems in Africa", International Journal of Refugee Law 1989, afl. 1, 557; A. Lopez, "The protection of environmentally-displaced persons in international law", Environmental Law Review 2007, afl. 37, 365.

22 A. Shacknove, "Who is a refugee?", Ethics 1985, afl. 95, 274; G. Okoth-Obbo, "Thirty years on: a legal review of the 1969 OAU Refugee Convention governing the Specific Aspects of Refugee Problems in Africa", Refugee Survey Quarterly 2001, afl. 20, 79.

23 C. Miranda, "Toward a broader definition of refugee: 20th century development trends", California Western International Law Journal 1990, afl. 20, 315.

24 Conclusion 3 van de Verklaring van Cartagena.

andere enkel van toepassing zijn op *bepaalde categorieën* milieumigranten; en (3) *onduidelijkheid* heerst wat betreft nog andere instrumenten, wat betekent dat milieumigranten zich er in de praktijk niet met zekerheid op kunnen beroepen. Het resultaat is aldus een zwakke internationale bescherming op basis van het internationaal en regionaal vluchtelingenrecht.

Bescherming tegen uitwijzing?

Het recht te worden beschermd tegen uitwijzing, ofwel het *non-refoulement* beginsel, verbiedt staten een persoon uit te wijzen of terug te sturen op om het even welke wijze naar een andere staat waar deze persoon het risico loopt op ernstige mensenrechtenschendingen. Dit recht verleent louter bescherming tegen uitwijzing: het houdt het recht in om op het grondgebied van een bepaalde staat te verblijven, maar brengt daarentegen geen andere rechten – zoals het recht op werk of onderwijs – met zich mee.

Om te achterhalen of en in welke mate het *non-refoulement* beginsel toepasselijk is op milieumigranten, moet worden onderzocht hoe dit beginsel wordt geïnterpreteerd. Een algemeen verbod op *refoulement* bestaat niet: het beginsel ligt vervat in specifieke verdragen en is gekoppeld aan specifieke omstandigheden.²⁵ Hier wordt enkel dat verdrag met *non-refoulement* beginsel besproken dat het meest relevant is voor milieumigranten: het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM). Artikel 3 van het EVRM, dat het verbod van foltering en onmenselijke en vernederende behandeling of bestraffing inhoudt, bevat impliciet ook het verbod van uitwijzing naar een land waar men een risico loopt op foltering of een andere verboden behandeling of bestraffing.²⁶ Of dergelijk verbod geldt voor milieumigranten, hangt af van de interpretatie van het concept 'onmenselijke behandeling'. Het kan hier worden herhaald dat de discussie die volgt ook relevant is voor de interpretatie van artikel 15(b) van de hierboven besproken Europese Kwalificatie richtlijn en dus de toepasselijkheid ervan op milieumigranten.

Van groot belang in deze context is het feit dat het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) het irrelevant acht wie of wat de onmenselijke behandeling veroorzaakt. Met andere woorden, het 'kwaad' hoeft niet noodzakelijk door een menselijke activiteit teweeggebracht te zijn, maar mag ook voortkomen uit een bepaalde *situatie*. Zo oordeelde het EHRM in *D v. the United Kingdom*²⁷ dat de uitwijzing van de persoon in kwestie, die leed aan vergevorderde HIV/AIDS, naar St. Kitts zou neerkomen op onmenselijke behandeling en dus op een schending van artikel 3 EVRM. In latere

rechtspraak verduidelijkt het Hof dat de uitwijzing van ernstig zieke personen slechts 'in zeer uitzonderlijke gevallen' een schending van artikel 3 uitmaakt.²⁸ Hoewel het Hof ruimte laat voor andere zeer uitzonderlijke gevallen die gelijkaardige humanitaire overwegingen met zich meebrengen,²⁹ is het duidelijk dat het een voorzichtige houding aanneemt ten opzichte van artikel 3. Het lijkt vooralsnog onwaarschijnlijk – maar nooit helemaal uitgesloten – dat het Hof in de toekomst zou oordelen dat de uitwijzing van een persoon naar een land waar deze persoon geen andere keuze heeft dan slechte milieumomstandigheden te ondergaan, neerkomt op een inbreuk van artikel 3 EVRM.

Men kan aldus besluiten dat geen algemeen verbod bestaat op uitwijzing van milieumigranten. Indien we deze interpretatie van artikel 3 EVRM doortrekken naar artikel 15(b) van de Europese Kwalificatie richtlijn, biedt ook deze geen bescherming voor milieumigranten.

Besluit

Zowel op internationaal als regionaal niveau kunnen milieumigranten zich niet beroepen op een duidelijk en afdoend juridisch beschermingskader. Slachtoffers van plotse natuurrampen die slechts tijdelijke bescherming vereisen, bevinden zich juridisch gezien in een enigszins betere situatie en zij kunnen vaak rekenen op de (tijdelijke) *goodwill* van buurlanden. Slachtoffers van geleidelijk opkomende maar mogelijks dramatische en permanente milieuproblemen hebben vaak permanente internationale bescherming nodig. Daarvoor ontbreekt grotendeels de politieke wil bij staten.

Het probleem is echter breder. Door het complexe onderscheid tussen vrijwillige en gedwongen migratie en tussen slechte milieumomstandigheden enerzijds en slechte socio-economische omstandigheden en armoede anderzijds, is het uiterst moeilijk te bepalen wie wel en wie geen internationale bescherming vereist. Het vluchtelingenrecht en het *non-refoulement* beginsel lijken geen geschikt kader te zijn voor het zoeken naar oplossingen voor deze categorie van milieumigranten. De context van arbeidsmigratie is mogelijks een betere optie. Arbeidsmigratie, indien op gepaste wijze omkaderd, creëert mogelijks een win-win-win situatie. Enerzijds voor de arbeidsmigrant en het gastland, anderzijds voor het land van oorsprong: *remittances* van arbeidsmigranten komen de ontwikkeling van lokale gemeenschappen ten goede. Vóór alles moet immers aandacht worden besteed aan het verbeteren van de socio-economische en milieumomstandigheden in landen van oorsprong, om waar mogelijk te verhinderen dat mensen tegen hun wil moeten vluchten.

²⁵ Een verbod op *refoulement* ligt onder andere (expliciet of impliciet) vervat in artikel 33 van het Vluchtelingenverdrag van Genève, artikel 3 van het Folterverdrag (CAT), artikel 7 van het BUPO-verdrag (ICCPR) en artikel 3 van het EVRM (ECHR).

²⁶ *Soering v. the United Kingdom* (1989) 11 EHRR 439; *Cruz Varas v. Sweden* (1991) 14 EHRR 1; *Vilvarajah et al. v. the United Kingdom* (1991) 14 EHRR 248.

²⁷ *D v. the United Kingdom* (1997) 24 EHRR 423.

²⁸ *N v. the United Kingdom* (2008) 47 EHRR 885, paragraaf 42.

²⁹ *N v. the United Kingdom* (2008) 47 EHRR 885, paragraaf 43.